

Олег Михайлович ПЕТРЕЧКО,
кандидат історичних наук, старший викладач кафедри
всесвітньої історії Дрогобицького державного
педагогічного університету ім. Івана Франка

ЕВОЛЮЦІЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ РАНЬОЇ РИМСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Дослідження еволюції моральних норм Стародавнього Риму взагалі, і ранньої Римської Імперії зокрема, передбачає подолання ряду труднощів, викликаних відмінністю сприйняття світу носіями античної культури та сучасною людиною. Проте без вивчення цієї проблеми неможливо зрозуміти суть суспільно-політичних процесів, що мали місце у Середземномор'ї в I ст. до н.е. – I ст. н.е. Різні аспекти даної теми були об'єктом дослідження таких антикознавців як Х.Маттінглі, Сазерленд, О.Штаерман та ін. [11; 15; 16; 17; 19; 20; 25]. Проте в цілому проблема вивчена ще недостатньо, особливо щодо взаємозв'язку еволюції моралі та суспільно-політичного розвитку.

Етимологія слова “мораль” веде нас до лат. “*mores*” – “звичаї”. Звичаєве право (*mos maiorum*), як еманация загального консенсусу, відіграло важливу роль у формуванні римського права. У широкому значенні *mos maiorum* охоплювало звичаї предків, їх порядок поведінки, чесноти, благочестивість, – тобто всі достоїнства, що спричинилися до величі Риму [18, S.316]. Поряд з турботою про живих той, хто живе згідно з *mos maiorum*, повинен був берегти пам'ять про померлих, шанувати їх попіл та ім'я. В середині V ст. до н.е. звичаї вперше були записані і дійшли до нас як Закони XII таблиць. Таким чином починається період писаного права (*ius scriptum*). Разом з тим звичаї зберігають важливе місце в римському суспільстві, набуваючи в період Імперії нового значення. Вони стали засобом відміни застарілих норм цивільного і квіритського права і таким чином розчищали місце для нових норм права [7, С.27]. Головними засадами права були: “жити гідно” (*honeste vivere*), “не шкодити іншому” (*alterum non laedere*), “дати кожному належне” (*summum cuique tribuere*).

У I ст. до н.е. політична система Риму переживала глибоку кризу. Про причини цієї кризи думали вже у давнину. Саллюстій вважав, що Фортуна змінила своє ставлення до римлян після зруйнування Карфагена [10,1]. Спершу посилювся потяг до збагачення (*avaritia*), потім – прагнення влади (*ambitio*). Звідси жорстокість, продажність у всьому, нехтування богами, брехливість, лицемірство. Далі людей охопила обжерливість,

розпуста, стіни будинків почали прикрашати непристойними картинами; мужчини почали поводитись як жінки, жінки – відкрито торгувати своєю цнотою. Все це, коли власних коштів уже не вистачало, штовхало молодь на злочини. Жалем сповнювалися серця римлян, коли вони бачили, як занепадає суспільна мораль: аристократи замість захищати своїх клієнтів, розорюють, позбавляючи їх землі. Звертаючись до захланного, Гораций говорить:

Із сусідніх наділів
Зриваєш межі, тільки б ширший кусень
Поля там урвать собі
В свого ж клієнта – і сумне подружжя
З дітьми світ за очі йде,
Божків родинних тулячи до серця

(Тут і далі в перекладі Гораций Андрія Содомери).

Звичайно, суспільна думка засуджувала такі факти як і засуджувала нескромність деяких клієнтів. Серед значної частини громадян панує прагнення до багатства, розкошів:

Маючи вдосталь полів і на приріст позичених грошей,
він загрибає собі й по дванадцять відсотків щорічно,
і, що бідніший боржник, то з більшим злом його
тисне

У цій гонитві за багатством люди втрачають почуття міри:
...Більшість людей у жадобі сліпій закликає:
скільки б не мав — докладай: по майну ж таки
судять про тебе!

Нагромаджуючи багатства, деякі люди не гребують ніякими засобами, вдаючись до обману не лише сторонніх, але й своїх товаришів:

Для синка свого, ледаря,
Батько в поті чола гроші згрибаючи,
Всіх обманює: спільник це
Чи товариш його. Так і громадить він
Купу грошей брудних...

Для задоволення своїх примх багачі вилучають із сільськогосподарського обігу рілля:

Вже й плугу тісно: то під палаці йде
Колишне поле, то вже ставок в нім...

Щоб здивувати сучасників, багаті інколи здійснюють неймовірні речі:

Син Есопа задумав мільйон одним махом ковтнути:
 З вуха Метелли перлину він зняв, розчинив її в оцті
 Й випив...

Ознакою згадуваної кризи були громадянські війни, що визначали життя цілих поколінь. Політична система республіки не могла забезпечити панування Риму над завойованими територіями, та й забезпечити внутрішню стабільність держави. На думку С.Л.Утченко, кризу політичних форм республіки слід розглядати лише як один з аспектів і наслідків кризи поліса [9, 95-96]. З розширенням кордонів Риму все більше розмивалась общинно-патріархальна основа *civitas*. Гроші, раби та скарби потоком йшли в Рим, однак не поглинались напівнатуральним укладом, а лише обертались на його поверхні, збагачуючи багатьох, але й розкладаючи суспільну мораль, давні звичаї. І чим більше країн підкорялось Риму, тим інтенсивнішим був цей процес [3, 7]. Загальні тенденції привели до пошуків досконалішої політичної системи. Крапку поставила битва біля Акція, в якій переміг молодий Октавіан.

16 січня 27 р. до н.е. сенат видає декрет, в якому Октавіану були даровані різноманітні почесті. Одвірок його будинку було прикрашено лавром; вінок з дубового листа – “*sofopa civica*”, котрим нагороджували солдата, що врятує життя своєму товаришу в битві – було повішено над дверима на знак того, що він зберіг життя співгромадян, в курії Юлія, де засідав сенат, було поставлено золотий щит з посвятою, що повинна була нагадувати про його “доблесть, милосердя, справедливість та благочестя” (*Virtutis, clementiae, iustitiae et pietatis causa*). На мармуровому щиті з Арелати, що дійшов до нас, було знайдено копію цього напису. І понад усе, йому було дано ім'я під котрим його знають наступні покоління – Август.

Із встановленням принципату в державі з'явився новий чинник – “*auctoritas principis*”, в основі якого була суспільна думка. Саме тому в цей час політична пропаганда набуває рис державної політики. Новий режим використовував два політичні гасла: “*Pax Romana*” та “*Respublica restituta*”. В суспільстві утверджується імперське мислення. Це відображено у творчості одного з найпопулярніших тогочасних поетів Вергілія. У шостій книзі “Енеїди” Анхіз, пророкуючи майбутнє Риму, говорить, що інші народи зможуть створювати шедеври мистецтва, досягнуть великих успіхів у

астрономії, однак римляни будуть правити цими народами, встановлювати умови миру, милувати покірних та приборкувати зарозумілих. Тобто Рим пануватиме над іншими народами, навіть якщо культурний рівень цих народів виявиться вищим за культурний рівень римлян. В цих умовах, коли значення суспільної думки зростає, а звичаї стають інструментом, що сприяє впровадженню нових норм права, особливий інтерес викликає еволюція моральних норм.

Звернемось до вже згаданого нами золотого щита з посвятою чеснотам Августа. Першою на щиті розміщена *virtus*, з коренем *vir* – мужчина, чоловік. Означає вона мужність, відвагу, що базується на презирстві до смерті і болю. Лівій розповідає, що Гай Муцій Сцевола, вирішивши вбити царя етрусків Порсену, що тримав Рим в облозі, пробрався в табір ворогів. Там в цей час йшла видача винагороди війську і поряд з царем в схожому одязі сидів писар, до якого постійно підходили воїни. Муцій, не знаючи Порсену в обличчя і не маючи змоги вбити обох, вибирає об'єктом нападу писаря. Схоплений тілоохоронцями царя, демонструючи презирство до фізичного болю, він поклав праву руку у вогонь вівтаря і палив її без будь-яких емоцій, доки цар, вражений цим чудом, не схопився раптом зі свого місця і не наказав відтягнути юнака від вогню. Вважалось, що *virtus* притаманна саме римлянам, інші ж народи володіють нею лише незначною мірою, якщо не позбавлені її взагалі. *Virtus* мала цінність постільки, поскільки вона була корисною суспільству. Отже, вказаної чесноти дотримувались не заради неї самої, а для блага Римської республіки [5, 56]. На противагу жіночій слабкості (*impotentia muliebris*), *virtus* є пануванням над собою, моральною та інтелектуальною дисципліною, почуттям гідності. *Virtus* було піднесено до рівня божества. У Римі було багато храмів, де поклонялись їй. На монетах того часу зустрічаємо скорочення “CL.V.” чи “C.V.” – “Cl/ipeus/ V/irtutis/” (сіпеус – круглий мідний солдатський щит). На іншому боці монет – зображення голови Августа, наприклад: денарій 18-17 р. до н.е. з Італії, денарій 12 р. до н.е. з Риму. Політика Августа у сфері ідеології була спрямована на те, щоб впевнити людей в істинності гасла *Respublica restituta*, тому *virtus* як чеснота республіканського часу всіяко пропагувалась. Це повинно було символізувати єдність традицій, правових та особливо моральних норм “республіки” та “принципату”.

Clementia – це м'якість, поблажливість, милосердя. Близьким до *clementia* поняттям є *miser cordia* – співпереживання, жалість. Написи, присвячені *clementia*, зустрічаємо на гробницях. Широко відома *clementia* Гая Юлія Цезаря, що проявилась

за час громадянських війн. Звертаючись до Цезаря, Саллюстій закликав його до істинного милосердя (*vera clementia*). Справді, Цезар виказав милосердя багатьом знатним римлянам, серед яких був і Брут – майбутній його вбивця, і Квінт Лігарій, на захист якого у вересні 46 р. до н.е. виголосив промову Ціцерон. Саллюстій вказував, що Цезар вів війну м'якше ніж інші поводитись в мирний час. Цим самим Цезар, демонструючи свою силу, показував, що він звеличується над рештою громадян і як перший серед них, і як правитель. В одному з листів Ціцерон висловив думку, що Цезар проявляє м'якість, оскільки вважає, що це подобається народові. Мотиви дотримання *clementia* Августом, як це мало місце після розкриття змови Гельвія Цінни, були з одного боку ті ж, що і у Цезаря, з іншого – цим підкреслювався зв'язок, який з'явився між ними після всиновлення останнім Октавіана. Слід зазначити, що *clementia* – це чеснота, яка стає загально визнаною лише за часів Імперії. Проявляючи милосердя, імператори брали на себе ті функції, які раніше були прерогативою народних зборів. Це ще одне підтвердження трансформації політичної системи Риму в кінці I ст. до н.е. – на початку I ст. н.е.

Наступна чеснота – *iustitia*, – справедливість, правосуддя. Близьким до *iustitia* поняттям є *aequitas* – рівність перед законом, справедливість, неупередженість. Вергілій закликає: “Не зневажайте богів та вчіться дотримуватись справедливості (*iustitia*)”. Володіння цією чеснотою свого часу продемонстрував Помпей. Не зважаючи на образу, що він її зазнав від Сулли, коли Лепід і інші намагались перешкодити поховальному обряду над тілом колишнього диктатора, Помпей, втрутившись, добився і поховальних почесностей для померлого, і прийняття заходів безпеки під час поховання. Вказування на *iustitia* як одну з чеснот Августа наголошувало, що він як правитель піклується про своїх підданих, гарантуючи їм рівність перед законом і разом з тим має моральне право карати порушників законності, і таке покарання буде справедливим.

Pietas – положення, що базується на точному виконанні обов'язків, належній поведінці щодо богів і вітчизни, родичів і друзів, а в період Імперії – і щодо імператора. *Pietas* – це і набожність, любов у поєднанні з пошаною, патріотизм. Той, хто належним чином дотримувався *pietas*, володів, безумовно, цією чеснотою – одержував епітет *pius* – благочестивий, цнотливий, відданий. Такими були взаємини між Кальвом та Квінтілією, про що згадує Катулл. Історію, з якої можна зрозуміти суть *pietas*, наводить Плутарх, який розповідає про Сабіна, що

брав участь у змові Цивіліса. Маючи можливість врятувати життя втечею, Сабін не скористався з неї, щоб не розлучатись із дружиною Еппоною. Він заховався у підземеллі свого маєтку, поширивши інформацію про свою смерть від отрути. Довгий час він залишався у добровільній темниці, а його дружина, проводячи з ним ночі, вдень поводитись так, що ніхто не мав сумніву в тому, що вона вдова. Більше того, вона зуміла зберегти у таємниці свою вагітність і без сторонньої допомоги народити в підземеллі двох синів і вигодувати їх. Врешті-решт імператор Веспасіан все ж стратив її. Однак смерть вона зустріла мужньо, запропонувавши імператору обміняти свою долю на її, оскільки вона краще провела своє життя в темряві під землею, ніж він провів своє, правлячи. Саме на могилі таких жінок писали: "Pia tudens pudica – Lanam fecit" (благочестива, скромна, цнотлива – шерсть пряла). У Вергілія читаємо: "pius Aeneas" (благочестивий Еней) – про героя, який безумовно володів pietas. У республіканському Римі взаємини між полководцем та його воїнами теж визначались pietas. Демобілізувавшись, солдати повинні були підтримувати в коміціях кандидатів, запропонованих їх колишнім полководцем. Але якщо колишній воїн зазнавав матеріальної скрути чи ставав жертвою судових переслідувань, він міг розраховувати на підтримку свого колишнього командувача [1, 29]. В Римі шанували Pietas як богиню, якій було споруджено храм. За переказом, зведенням цього храму хотіли відзначити римлянку, яка врятувала від голодної смерті рідну матір, годуючи її власним молоком. В одному з написів від 1 р. н.е. серед богів, яким посвячено вівтар, згадується Pietas.

Проявом pietas є fides – вірність, довіра, чесність, моральна гарантія виконання договорів, зобов'язань, законів. Fides теж шанували в Римі як божество, храм їй, за переказом, збудував на Капітолії ще Нума Помпілій. Суть fides ілюструє вчинок Регула. Потрапивши в полон до карфагенян і провівши там 5 років, Регул був посланий у Рим для переговорів про мир і обмін полоненими. Однак виступаючи перед сенатом Риму, Регул закликав не приставати на пропозицію пунійців, а сам, дотримуючись слова, повернувся у Карфаген, де загинув після тортур. На fides базувались стосунки між патронами і клієнтами, які не регулювались правом, між громадянами при укладанні угод, між Римом і союзниками, які з кінця III ст. поклонялись римській Fides. Важливу роль fides відігравала в присязі воїнів. Присяга поділялась на три категорії. Основною була індивідуальна присяга – sacramentum – солдата, що зобов'язувала його не залишати армію без дозволу консула. Крім того, існували coniuratio та tumultus, коли через близькість до міста небезпеки кожен не міг присягати окремо, і

evocatio, коли під час раптової війни консул проголошував: слідує за мною всі, хто бажає порятунку Республіки [12, С. 99].

Таким чином, бачимо, що на щиті перераховано основні римські чесноти. Тим самим вказується, що Август володіє всім, чим повинен володіти зразковий римлянин. Тому він має моральне право закликати інших дотримуватись *mos maiorum* і навіть примушувати їх до цього за допомогою закону. Свого часу Ціцерон зазначав, що найважливіше призначення чеснот – керувати державою. Було прийнято два закони, загальна спрямованість яких була на зміцнення сім'ї та підвищення народжуваності серед римських громадян: у 18 р. до н.е. – *Lex Julia de maritandis ordinibus*, та у 9 р. н.е. – *Lex Papia Poppaea*. Було встановлено, що шлюб є обов'язком для мужчин віком від 25 до 60 і жінок від 20 до 50 років. Після розлучення чи смерті чоловіка слід було знайти нового чоловіка. *Lex Julia* давав розлучення на це 6 місяців, а вдовам – рік. *Lex Papia Poppaea* збільшив термін для перших до 18 місяців, а для других – до 2-х років. Одружені та багатодітні претенденти на управління сенаторськими провінціями мали переваги перед своїми неодруженими колегами. Привілеї, пов'язані з наявністю трьох синів, надавались інколи і бездітним. Однак здобути такий привілей (*ius trium liberorum*) було досить непросто, – доводилось довго просити за це імператора [детальніше про це див.: 19, Р. 448-456]. Позитивно розцінював законодавство Августа, спрямоване проти порушення подружньої вірності, Горацій, який зазначав, що закон поклав край скверні. Проте законами досягти успіху у справі суспільної моралі не так легко. За словами Проперція, можна підкорити племена, але не можна підкорити любов. Тому наприкінці I ст. н.е. вже Доміціану, останньому представнику династії Флавіїв, довелося знову поновлювати *Lex Julia*. Проте сам Доміціан не був еталоном моральності, оскільки звабив Юлію – дочку свого брата Тіта, яка у 90 р. н.е. померла при спробі перервати вагітність. Через 6 років був убитий Доміціан і його прах був змішаний з прахом Юлії у храмі Флавіїв.

Характеризуючи мораль суспільства, неможливо оминати таку проблему, як ставлення до рабів. У I ст. до н.е. широко практикується відпуск рабів на волю. Раба могли звільнити на знак подяки за його заслуги, щоб підняти свій престиж, оскільки той, хто відпускав на волю багато рабів, вважався багатим. Рабам дозволялось викупити самим себе, а за ці гроші можна було купити собі нових, ще молодих рабів [2, 155]. Звичайно, масовий

відпуск рабів на волю загрожував “чистоті” римського громадянства. Август ініціює ряд законів, щоб призупинити цей процес. У 2 р. до н.е. було прийнято *Lex Fufia Caninia*, а в 4 р. н.е. – *Lex Aelia Sentia*. Першим з цих законів обмежувалась кількість рабів, яку міг відпустити на волю рабовласник за заповітом, максимально – 500 чоловік. *Lex Aelia Sentia* обмежував звільнення (*manumissio*) раба за життя рабовласника. Відпуск рабів на волю стримувався і за допомогою податкових механізмів. Так з напису 43/44 р. н.е. дізнаємось, що податок на звільнення рабів був більшим, ніж податок на продаж рабів – 1/20 і 1/25 відповідно (*XX libertatis et XXV venal*). Держава втручається у взаємовідносини “пан – раб”, причому закон держави мав стати для раба вищим за наказ пана. Ця думка виражена у юриста Альфена Вара – сучасника Августа: “Раб не у всьому може безкарно слухатись пана, наприклад, якщо пан накаже йому вбити людину чи здійснити крадіжку”. Таким чином, робились перші кроки спрямовані на включення рабів у сферу дії держави [13, 195].

Більш спритні і здібні раби могли покращити своє становище не лише здобувши свободу, але навіть і залишаючись у рабстві:

...раб тямовитий

Купить раба для підмоги собі чи підміни...

У філософській літературі (Сенека), публіцистиці та поезії (Ювенал), в законодавстві починає поширюватись погляд на рабів як на істот, що заслуговують турботи, засуджується надмірна жорстокість у поводженні з ними, підкреслюється необхідність патріархального до них ставлення [6, 205]. Певним чином такий стан справ стимулювався зростанням ролі відпущеників та рабів імператора. Особливо цей процес набрав розмаху за Клавдія (41-54 рр. н.е.), який створив власний секретаріат, залучаючи до роботи як службовців своїх відпущеників та рабів [24, 302]. Такі впливові відпущеники як Нарцис, Полібій, Паллант – керували Римом та імператором [14, 293; 22, 21]. Можна пригадати надзвичайно впливового та обережного Калліста – відпущеника Калігули, що брав участь у змові проти останнього. Римляни поступово звикаються з думкою, що кожен громадянин повинен беззаперечно коритись не лише державі як виразнику народу, але й правителю як першому громадянину держави. З'являється титул “*dominus*” щодо принцепса. А.Крюков зазначає, що перетворення слова *dominus* на офіційний титул імператора мало місце лише на початку III ст. [5, 280]. Однак вперше, наскільки можна судити, цей титул було вжито у

четвертій книзі “Епіграм” Марціала, опублікованій у грудні 88 року. Вже у п’ятій книзі (кін. 89 р.) з’являються разом титули “dominus” і “deus”. Відомі нам два написи, в яких щодо Доміціана вживається термін “dominus”, але один з них належить рабу імператора [CIL, VI, 23454]. Інший напис належить відпущенику дружини Доміціана Доміції [CIL, X, 444]. Один з написів 90 р. н.е. має перед титулатурою Доміціана літери D.N. /можливо, “dominus noster” [23, 108]. Светоній вказує, що письмово і усно до Доміціана почали звертатись тільки так після того, як він почав одного разу урядового листа від імені прокураторів такими словами: “Dominus et deus poster hoc fieri jubet” (пан і бог наш наказує).

Багато вільних готові були дотримуватись поведінки, яка, як вважалось раніше, була притаманною лише рабам. Запобігання перед людиною, яка може виявитись корисною, лицемірство стали звичними явищами в римському суспільстві. Поширилась практика підкупу виборців: лише для задоволення своєї пихи окремі кандидати витрачають з цією метою цілі маєтки, влаштовують роздачі дешевої їжі, прагнуть влаштувати якомога пишніші святкування. Часто претенденти розраховують, що, одержавши ту чи іншу посаду, вони вже самі отримуватимуть подарунки за виконання своїх посадових обов’язків.

Говорячи про I століття нашої ери, не слід забувати, що це був період становлення християнства, і що саме Римська імперія стала місцем кристалізації цього вчення. Про Христа, його брата Якова чи християн згадують історики ранньої Імперії – Йосиф Флавій (близько 37-100 рр. н.е.), Корнелій Тацит (близько 58-117 рр. н.е.), Светоній (близько 70-140 рр. н.е.). Християнство, а значить і християнська мораль, відмінна від античної, поширювались у цей час серед бідніших верств населення, в тому числі серед рабів та відпущеників. Але, можливо, вже тоді християн підтримував дехто з тих, що перебували на вершині піраміди влади Римської імперії. На таку думку нашттовхує вітання на адресу тих, хто належить до сім’ї Нарциса “який в Господі” у Посланні апостола Павла до римлян. Цілком імовірно, що мова йде про згадуваного нами Нарциса, впливового наближеного імператора Клавдія. Були серед перших християн, мабуть, і представники знатних родів. Тацит говорить про Помпонію Грецину, що була звинувачена в чужоземному марковірстві (*uperstitio externa*). Щоправда, А.Момільяно вважає, що мова йде не про християнство, а про іудаїзм [21, 705, 715]. О.Федорова ж, спираючись на один з написів, що походить з

римських катакомб і датується 71 р. н.е., обґрунтовано заперечує думку про виникнення християнських катакомб у Римі лише у II ст. н.е. [10, 199]. Можна стверджувати, що християнство було представлено не лише у Римі, але й в Італії. Так, під час розкопок в Помпеях було знайдено черепицю з тавром, на початку якого стоїть хрест, а за ним текст: *spes in deo* (надія в бозі) [СІЛ, X, 8042,139]. В Геркуланумі, який загинув у серпні 79 р. разом з Помпеями під час виверження Везувія, в одному з дохідних будинків (*insula*), було знайдено невелику кімнатку без вікна. Біля стіни на невеликому підвищенні було встановлено дерев'яну шафку, можливо вівтар. Стіна над ним вибілена вапном, і на білому фоні чітко проступають обриси хреста. Добре видно і сліди від цвяхів, якими був прибитий дерев'яний хрест, відірваний, ймовірно, під час втечі [4, 172-173]. Християни намагались пов'язати своє вчення з античною традицією. Вони надзвичайно поважали Вергілія, вбачаючи у четвертій його Буколії пророцтво про народження Ісуса Христа.

Слід зазначити, що з кінця II ст. до н.е. в Римі поширюються основні морально-філософські поняття грецької філософії, що включаються в римську систему цінностей. Серед них: *constantia* – вірність своїм принципам, *honestum* – чесність, виняткова моральність, *decorum* – пристойність, *arete* – поняття, яке неможливо адекватно перекласти жодною сучасною мовою. Отже, Цезар чи Август не були піонерами у справі внесення нових моментів у комплекс римських моральних норм.

З припиненням громадянських воєн в суспільстві мала настати повна згода. В Римі існував культ *Concordia* (богиня згоди), якій у 367 р. до н.е. було споруджено храм на форумі, і там збирався на свої засідання сенат. Лівія, дружина Августа, надала культу *Concordia* нову рису, трактуючи її як покровительку подружньої згоди. Святуючи 22 лютого Каристії, вся родина збиралась біля домашнього вогнища, причому злочинці не мали права сидати за спільний стіл, і саме в цей день слід було особливо ретельно дотримуватись згоди в сім'ї.

Таким чином, політика Августа та інших імператорів I ст. н.е. спиралась на *mos maiorum* і не сприймалась сучасниками як така, що не відповідає гаслу *Respublica restituta*. З одного боку, еволюція моральних норм ранньої Римської Імперії йшла в напрямку збереження звичаїв предків, їх чеснот, зміцнення сім'ї; з іншого – суспільство було готове вибачити і прийняти вчинки та поведінку, які раніше не вважались притаманними римлянину. До цього слід додати вплив нетрадиційної релігії та філософії. Процес цей був настільки ж складним, наскільки складними були зміни в суспільно-політичному житті Римської держави, що мали місце в цей час.

1. Грималь П. Цицерон. – М., 1991.
2. Каутский К. Происхождение христианства. – М., 1990.
3. Кнабе Г.С. Проблема Цицерона // Грималь П. Цицерон. – М., 1991.
4. Кривченко В.И. Помпеи. Геркуланум. Стабии. – М., 1981.
5. Крюков А.С. Из истории слова Dominus // Вестник Древней Истории. – 1998. – № 1.
6. Кузищин В.И. Античное классическое рабство как экономическая система. – М., 1990.
7. Подопригра А.А. Основы римского гражданского права. – К., 1990.
8. Утченко С.Л. Идеино-политическая борьба в Риме накануне падения республики. – М., 1952.
9. Утченко С.Л. Цицерон и его время. – М., 1986.
10. Федорова Е.В. Введение в латинскую эпиграфику. – М., 1982.
11. Штаерман Е.М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи (Италия и западные провинции). – М., 1961.
12. Штаерман Е.М. Социальные основы религии Древнего Рима. – М., 1987.
13. Штаерман Е.М., Трофимова М.К. Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи (Италия). – М., 1977.
14. Abbot F.F. A history and description of Roman political institutions. – Boston, 1911.
15. Earl D. The Moral and Political Tradition of Rome, 1984. – London.
16. Emilie S.G. Cicero and the Roman Pietas // The Classical Journal. – XXXIX. – 1944. – № 9.
17. Field J. The Purpose of the Lex Julia et lex Poppaea // The Classical Journal. – XL. – 1945. – № 7.
18. Fredouille J.-Cl. Słownik cywilizacji rzymskiej. – Katowice, 1996.
19. Last H. The social policy of Augustus / The Cambridge Ancient History. – Cambridge, 1934.
20. Mattingly H. The Roman "Virtues" // Harv. Theol. Rev. – XXX. – 1937.
21. Momigliano A. Nero // The Cambridge Ancient History. – Cambridge, 1934. – V.X.
22. Morawski K. Cesarz Claudius. – Kraków, 1916.
23. Scott K. The imperial cult under the Flavians. – Stuttgart; Berlin, 1936.
24. Scullard H.H. From the Gracchi to Nero. A history of Rome from 133 B.C. to A.D.68. – London, 1959.
25. Sutherland C.H.V. Two "Virtues" of Tiberius: a Numismatic Contribution to the History of his Reign // Journal of Roman Studies. – XXVIII. – 1938.

Список скорочень

1. AEP – L'Année épigraphique;
2. CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum;
3. DIRAT – Documents illustrating the reigns of Augustus and Tiberius.

Олег Петречко. Еволюція моральних норм ранньої Римської імперії. Стаття присвячена еволюції моральних норм Стародавнього Риму в період становлення системи принципату.

Показано нові явища в суспільній моралі, вплив на неї нетрадиційної релігії та філософії. Встановлено, що, з одного боку, еволюція моральних норм ранньої Римської Імперії йшла в напрямку збереження звичаїв предків, їхніх чеснот, зміцнення сім'ї; з іншого – суспільство було готове вибачити і прийняти вчинки та поведінку, які раніше не вважались притаманними римлянину.

Олег Петrenchко. *Еволюция моральных норм ранней Римской Империи.* Стаття посвящена еволюции моральных норм Древнего Рима в период становления системы принципата. Показаны новые явления в общественной морали, влияние на нее нетрадиционной религии и философии. Установлено, что, с одной стороны, эволюция моральных норм ранней Римской Империи проходила в направлении сохранения обычаев предков, их добродетелей, укрепления семьи; с другой – общество было готово извинить и принять поступки и поведение, которые ранее не считались присущими римлянину.

Oleh Petrechko. *Evolution of the moral norms of Early Roman Empire.* The article deals with the evolution of the moral norms of Ancient Rome during the period of establishment of the system of Principate. New phenomena of social moral are described. The influence of new religion and philosophy on social moral is described too. It is established that evolution of the moral norms of Early Roman Empire was retaining family customs and virtues of forefathers. At the same time society was ready to excuse and accept the behaviour which was not characteristic of the Romans hitherto.